

გუსულგან ქართველთ საქართველო

ალი ფაზა თავდგირიძე და მისი მსახურები

წ. ჭიჭინაძისა.

თ ფ ი ლ ი ს ი

სტ: მზა „გუტენბერგისა“ ოლგას და სლეპტოვის კუთხ. № 1
1909

ფანი ორი შაური.

მუსულმან ქართველთ საქართველო

2234

ალი ფაზა თავდგირიძე და მისი მხლებლები

ზ. ჭიჭინაძისა.

თ ფ ი ლ ი ს ი

სტამბა „გუტენბერგისა“ ოლგას და სლებ

1909

ოსმალეთის ყოფილი საქართველო

ოსმალეთის ყოფილ საქართველოს ადგილები უდრის ნახევარ საქართველოს, იგი 1829 წლამდის შეადგენდა ოსმალეთს იმპერიის ნაწილს. მთელის ამ ვრცელის კუთხის ნაწილები შესდგებოდა სხვა და სხვა შესანიშნავის საზღვრებთან, მაგალითებრ: სამცხე-საათაბაგოს მიჯნა იწყებოდა ტაშის კარიდამ, ჩოლოქიდამ და თრიალეთის მხრით სამხრეთ საქართველოდამ, იგი მიემართება მთელს ამ ვრცელს და ძველს კუთხეს. მოკლედ რომ ითქვას, სამცხე-საათაბაგო სახელოვნება იყო მთელის საქართველოსი. მის სივრცე და ქართველი ერი იმოდენი იყო, რაზედაც სცხოვრებდენ ცამეტ მღვდელ-მთავარნი, ესე იგი ცამეტი საეპისკოპოსო კათედრა არსებობდა.

ამ ნახევარ საქართველოს ადგილები იწოდებოდა სხვა და სხვა სახელებით: მაგალითებრ მესხეთი, ჯავახეთი, აქ ესახლა ერთი მილიონი ქართველი ერი. არტაანი, დღეს არდაგანის ოლქი, ერუშეთი, შავშეთი. ოლთისი, ფანასკერტი, ტაოსკარი, კლარჯეთი, ლაზისტანი, თორთომი, იმრხევი, ლიგანის ხევი ე. ი. მთელი ქოროხის ხეობა, აქარა ქვემო ზემო მაქახელი, ქობულეთი, და სხვა ადგილებიც. მართოდ ლაზისტანი გადაჭიმულია 240 ვერსის მანძილზედ. აქ დღემდე დასახლებულია მთლად ქართველი ტომის ერი, ქარ-

თულადვე მოლაპარაკენი. რუსეთის საქართველოსთან დღემდე შემოკავშირებულია მხოლოდ ერთი კუთხე: ლაზისტანისა, მაგალითებზე ჩხალის ხეობა. ლაზთა რიცხვი ოსმალეთის იმპერიაში ერთობ დიდია, რამდენიმე ასი ათასია.

სამცხე-საათაბაგო თუ რა დიდი რიცხვის იყო ძველად და რა ადგილ მდებარეობის, ამას გამოაჩენს შემდეგი: იგი შესდგებოდა ცამეტ საეპისკოპოზო სამღვდელ მთავრო საყურადღებო კათედრისაგან. თვითო კათედრას და მის მღვდელ მთავარს ებარა საკმარისი ზომის ადგილები და ხალხი. 1, სმაწყვერელ-გვირგვინ ბისონიანი მღვდელ-მთავარი. ე. ი. შიტროპოლიტი. 2, კუმურდოს მღვდელ მთავარი და მისი სამწყსო. 3, იშხნელის მღვდელ მთავარი და მისი სამწყსო. იშხანი დღემდე ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოშია დაშთენილი. 4, ანჩელის სამწყსო და მღვდელ მთავარი. დაშთენილია დღემდე ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში. აქედამ არის გადმოტანილი ანჩის ხატი, დღეს თფილისში ინახებენ და „ანჩხატად“ წოდებული. 5, მტბეგარის სამწყსო და მღვდელ მთავარი. ტბეთი შავშეთშია, დღემდე მთლად სდგას, აღშენებულია X საუკუნეში. 6, წურწყაბლის სამწყსო და მღვდელ მთავარი. 7, წყაროს თაველის სამწყსო. 8, ერუშნელის სამწყსო. 9, ვალაშკერტელის სამწყსო. 10, ანელის სამწყსო. 11, კარელის სამწყსო. 12, ბანელის სამწყსო, (არდაგანის ოკრუგის), ბანის საყდარი დღევანდლამდე სდგას, იგი მეტად შესანიშნავია და 13 დადაშნელის სამწყსო. ამ ცამეტ საეპისკოპოზო საკათედროთა მცხოვრებნი მთლად ქართველის ტომისაგან შესდგებოდა. სასულიერო წოდება ემორჩილებოდა მცხეთის კათოლიკოს-პატრიარქს, მათი ეპისკოპოზნი მცხეთას ეკურთხებოდნენ.

სამცხე-საათაბაგოს მთავარ გამგენი XI საუკუნის შემდეგიდამ იყვნენ ათაბაგნი, გვარად ჯაყელნი. ეს თანამდებობა მათში საშვილიშვილო სამკვიდროდ იყო დაშთენილი, მამის შემდეგ შვილი მიიღებდა ათაბაგობას, მათი სადგური

ბინა და ტახტი იყო ახალციხეში. ჯაყელის გვარის წევრთა შორის ათაბაგებში იყვნენ შესამჩნევნი პირნიც, კანონმდებელნი და მწერალნიც, ასეთნი არიან მაგალითებრ: ბექა და აღბულა ათაბაგნი. ამათმა საღმა საკანონო გონებამ თვით სამცხე საათაბაგოელთათვის XV საუკ. საკუთარი კანონმდებაც შეადგინეს, იგინი და მათი შთამომავალნი ამ კანონებით განაბკობდნენ მესხთა საკანონო საქმეებს. ამათი კანონები რუსულად განახლებულ დაბეჭდილია და ბაქრადისაგან და ქართულად ნ. ხიზანაშვილისგან, ბექა და აღბულას კანონებიდამ ვახტანგ მეფესაც უნდა ეხელმძღვანლოს, უამისობა არ შეიძლება, რადგანაც ესევე კანონები მოთავსებულია ვახტანგ მეფის კანონთ კრებაშიაც.

ასეთი დიდებული იყო სვე ბედო ათაბაგისა, ასეთი გარემოება ეხვიათ გარს, მათი სახელი სახელოვნებდა ყოველთვის საქართველოს სიყვარულთ. მათ საგვარეულო საქმეებად დანიშნული იყო საფარის ტაძარი, რქ დაკრძალულ არიან მათი გვარის წევრნი. დღეს კი ამ გვარის წევრთა მთავარნი უბრალო ოსმლოს, ანუ თათრის ბეგებად იწოდებიან, მათში ყოველივე დამხობილია და მოსპობილი, ისლამთან დაკავშირებულნი მოსპნენ თითქმის სრულიად, ასე და ამ გვარად, ასეთ მაღალ გვარის სახელოვნება ასე დამდაბლდა და დაეცა საღღესოდ არამც თუ მარტოდ სამცხე საათაბაგოში, არამედ მთელ საქართველოში. ასეთია წუთისოფელი. სამცხელთა თავად-აზნაურთაც დიდი მნიშვნელობა აქვდათ ერის წინაშე, მათი რიცხვი დიდა იყო, მაგალითებრ: თავადნი ავლიშვილები, ულავეანდისშვილები, ციციშვილები, შარვაშიძე, აბაშიძე, ბეჟანიძე, ხიმშიაშვილები, დიასამიძენი, თავდუირიძენი, ჯაყელნი და მრავალნიც სხვანი. აზნაურთა რიცხვიც დიდი იყო, მათი შთამომავალნი დღესაც მრავლად სცხოვრებენ, ასევე მრავლად სცხოვრებენ ლახისტან-ქანეთში ყველა თავად-აზნაურთა შთამომავალი ხოლო ყველა ესენი ისლამთან არიან დაკავშირებულნი.

შრავალი მათგანი უბრალო ბეგებათ და არიებათ არიან ცნობილნი. დაცემულნი არიან განათლებით, წერა-კითხვით, ეროვნებით, თავიანთის ვინაობის სულ არაფერი იციან და არც არა ოსმალურის ენის და მწერლობის გაეგებათ რამე, აქეთაც მკვდრები არიან სამწუხაროდ და იქითაც, არც ჩვენები არიან და არც ოსმალების, უფრო კი ისლამის ფანტიკობის ზვარავს შეადგენენ. ასეთია ვითარება მათი დღეს, იგინი ძველის საქართველოს განვითარების და კულტურისას აღარაფერს იცნობენ.

რაც შეეხება ხალხს, ანუ მესხელთ, იგინი იყვნენ რაც იყვნენ და მათის წყალობითი სულოვნებდნენ როგორც ათაბაგნი, ისევე თავადნი და აზნიურნიც. გლახთა ძლიერება რომ არ ყოფილიყო, მაშინ არც ესენი იქნებოდნენ. მესხთა რიცხვი რომ ძველადგანვე დიდის ერთგულებით იყო გამსჭვალული ქვეყნისა და მამულის უვილობის წინაშე, ესა სჩანს თვით ძველის მწერლობიდანაც, ბევრს ალაგას არიან მესხნი დიდათ ქებულნი, თვით „ქართლის ცხოვრებაში“ ბევრს ალაგას მოიხსენება ასე: ომში, რომ მესხნი არ დაეყენებინად წინ საომრად, მაშინ იგინი იწყენდნენ ამას და უსიამოვნება მოხდებოდა. ვაჟკაცობას გარეშე მესხნი ქებულნი არიან სიღარბაისლე და სწავლითაც. ასეთია წარსული მესხელ გლახთა ხალხის. დღეს იგინი უცხოესთან დაკავშირებულნი არიან, განათლებით დაცემულნი, მათ რიცხვში ერთნაწილად კაცსაც ვერ ნახავთ, კარგად წერა-კითხვა არც ოსმალურად იციან და არც ქართულად, ეხლა კი ნელნელა ეჩვევიან წერა-კითხვას.

უნდა მოგახსენოდ, რომ ძველად სამცხე-საათაბაგოს საქართველოთა რიცხვი შესდგებოდა მილიონობით და ასი ათასობით, მათი შინური ძალაც მძლავრი იყო და ფეხზედ დაყენებული როგორც საქართველოს საქმეები, ისევე მათისავე ოჯახის და შინაურის საქმეების. ყველამ იცოდნენ ძველად კარგად, რომ მესხნი ქებულნი იყვნენ ქონებითაც, ანუ შე-

ძლებით, მალეა მდგარნი საქართველოს დანარჩენს ქართველებზედ. ამ გარემოებას ცხადია ასაბუთებს ის პირობებიც, რომ სამცხე-საათაბაგოს ძველადგანვე დიდი დამოკიდებულება აქვდა ბიზანტიის იმპერიასთან, მათში ვაჭრობაც წინ იყო წასული, ხელოსნობა, ზღვაოსნობაც და მრავალიც სხვა ამ გვარნი. აქედამ სხვა და სხვა საქონელი კონსტანტინეპოლის გზით თვით ევროპაშიაც გაჰქონდათ.

ასეთის აღებ-მიცემით მესხნი ევროპაში ისე იყვნენ ცნობილნი, რომ XV საუკუნის ნახევარს, თვით გერმანიის სამღვდლოებამაც კი მიაქცია ამათ ყურადღება, სამცხეში გამოგზავნეს ლუტერის სჯულოს მქადაგებლნი და ათაბაგ მხედკაბუკ დიდის ლუტერის სჯულთან დაკავშირებას ჰფიქრობდენ, მაგრამ ეს ვერ მოუხერხდათ, მალე ისლამის ძალამ დასძლია იგი.

რაც შეეხება სწავლის მხრით: მესხნი ისე არ იყვნენ, რაც დღეს არიან იგინი, ბიზანტიის, ევროპის და რომის გზების სიახლოვის გამო, აქ იყო დახსნილი ძველადგანვე დიდი სასულიერო და საერო სასწავლებლები, აკადემიები, უნივერსიტეტები, საშუალო სასწავლებლები, დაბალი და სხვანი, როგორც ვაჟების, ისე ქალების. ეს აწავინ იუცხოვოს, რადგანაც ყოველივე იგი მართალია და მას ამოწმებს ჩვენი ისტორია, მესხთა განათლებულ კაცთა ცხოვრების ცნობებით, თვით ქართველთ მწერლობაც კი ამათგან აღორძინდა, ვინ არის ჩვენს მწერლობაში ძველად სახელოვანნი, რომ აქაურები არ იყვნენ. სამღრთო ფილოსოფიური მწერლობის შემქმნელ მთარგმნელნი არიან გიორგი მთაწმინდელი, გაბრიელ ქართველი, ევთიმე ქართველი, მურვანოზ ეპისკოპოსი და ვინ იცის რამდენი სხვანი. საერონი: შოთა რუსთაველი, შავთელი, სარგის თმოგველი, დავით საათაბაგოელი და მრავალიც სხვანი, ენით დაუთვლელნი.

თვით აქეთა მხრის მონასტრები და მათი სასწავლებლებიც დიდათ ბრწყინავდენ სხვა და სხვა ბერების სამწიგნობრო შრომით, პალოგრაფიით, დაუცხრომლის წიგნების

გადამწერლობით, რაც კი ქართულს ენაზედ ძვირფას ისტორიული წიგნები გვაქვს დღემდე დასულნი, ივინი სულ აქეთ არიან დაწერილები, თვით აქაურ მსწავლულ პირებთაგან, შატბერდის კრებული, ქართული ნოტები და სხვა ამ გვარნიც სულ აქეთ არიან შედგენილ, ნაწერები, ოვით კატალოგს ჩვენის ძველის წიგნებისას კაცი განცვიფრებაში მოჰყავს, თუ რამოდენა წიგნები დაწერილან აქეთა მხრეს მსწავლულ ქართველთაგან. მაშინ არ იყო აქეთ სოფელი, ოჯახი და სხვანი, რომ იქ ქართული წერა კითხვის მცოდნე ათობით არ ყოფილიყოს, მაშინ იქით ყოველმა ქალმა და კაცმა იცოდა წერა-კითხვა „ვეფხისტყაოსანს“ და „დავითის“ ქალებს ზითევიშიაც ატანდნენ.

მესხთა ვაჰრობაც დაწინაურებული იყო და მეურნეობაც, ხელოსნობა და ხელოვნება ხომ ბრწყინავდა, აქედ დაწინაილს ხელოვნურად ნაგებ ტაძრებს და ნაშთებს განცვიფრებაში მოჰყავს თვით აწინდელი მოგზაურნი და მსწავლულნი. ამაზედ საუბარი აქ მეტია, რადგანც ყოველივე იგი მართალია და უტყუარი. აი ასეთი არის სურათი სამცხე საათაბაგოსი, ეს ჩვენ აქ ძრიელ მოკლედ მოვიხსენეთ, შემოკლებით ავუხსეთ, ვრცელი აღწერა ცალკე არის მომზადებული. ვნახოთ ახლა შემდეგი დრო და ხანა.

II

ისლამის გაძლიერებამ, აღმოსავლეთში, დიდად განამბარა და განამტკიცა თურქების ტომი. თურქები ისე დაწინაურდნენ და აღორძინდნენ ერთ დროს, რომ მათ საშუალო საუკუნეში, მთელის კავკასიის ქრისტიანთა ტომთა წინამლდეგ სჯულის გამო მახვილიც აიღეს ხელში, მალე თვით ბიზანტიის იმპერიასაც დაუწყეს დავა და ბრძოლა. თურქთაგან ესეფი გარემოება ადვილი საქმე არ იყო ბიზანტიელთათვის, მაგრამ რას იზავდნენ. იმედი ჰქონდნენ თავის დაცვის, თურქები უძღურ-უკულტურო ერად, მიიჩნდათ, თუმცა არც ის

ავიწყდებოდათ, რომ თურქებში აღრიდანვე მწარედ დაამხეს ჰაისტანო, მოსპეს არაბისტანი და მრავალნიც სხვა პატარა თემნი არამცთუ მარტო ქრისტიანები, არამედ თვით მუსულმანთა სათრის ტომის ერნიც.

ბიზანტიის ამ შავ-ბნელ დროთა 1451 წ. იმპერატორად იყო კონსტანტინე მანუელისძე. კაცი უძლიერი და მხატვ, ისტორიკოსის გიბონის სიტყვით, კონსტანტინეს ცოლად უნდა შეერთა ქართველ მეფის ქალი, ქალისგასინჯვა და შერთვის საქმეც გათავებული ყოფილა. თურმე იმ დროს, როცა ბიზანტიის იმპერიას განადგურებდა კარს ედგა. ოსმალთაგან იმპერატორი დიდს შიში ჩავარდა, რადგანც ოსმალნი მძლავრის ძალით აღმოსჩნდნენ. მაშინდელი ბერძნის ბერები კი იმპერატორს ასწავლიდნენ, რომ თქვენ დაცემის ნუ გეშინიანდ, ოსმალებს ღმერთი, ქრისტე, მოვთის მშობელი და ჩვენი წმინდანებო მათ აქ არ შემოაუშვებენო, გინდ ევენო რომ შემოვიდნენ აქ და იბრძოლონ, მაინც ვერაფერს გააწყობენო, ასე ფიქრობდენ, მაგრამ საქმე ისე არ აღმოსჩნდა, ოსმალთა კონსტანტინეპოლით აღეს, ბიზანტიელთ საქმე ისე წაუხდათ, რომ თვით იმპერატორიცკი ქუჩაში, ბრძოლის დროს მოკვდა. ამის შემდეგ კონსტანტინეპოლს ოსმალთა დროშა გაიშალა.

ბიზანტიის დამხობას შემდეგ, ოსმალთა დაიმორჩილეს მთელ ბალკანის კუნძულთა სლავიანთა სამეფოები, მიუახლოვდნენ ავსტრიას, იტალიას, ვენაში მავრებიცკი დაუკავშირეს ისლამს, მთელს ევროპას უპირობდენ გადაბრუნებას, დამხობას, ამ დროის პოლონელთა და ევროპის ზოგიერთ ქრისტიანთ სამეფოებთაგან თათბირი იქმნა და მათის ძალით ოსმალნი გამოძევებულ იქმნენ უკან, ესენი მოვიდნენ კონსტანტინეპოლს, აქ გაამაგრეს ფეხი, მათ მფარველობის ქვეშ დაშინა მთელ სლავიანთა ტომთა სამეფოები. მალე ხალხსაც დაუწყეს ისლამთან დაკავშირება 1455 წ. კონსტანტინეპოლიდამ ტრაპიზონის ბერძენთა მეორე იმპერიასაც

შოადგნენ, ესეც მალე დაიმორჩილეს და მოსპეს ბერძენთა იმპერიატ. ტრაპიზონის იმპერიის დამხობის შემდეგ, საქართველოს მიჯნასაც მალე შოადგნენ და ქართველებსაც მალე დაუწყეს ბრძოლა.

ოსმალ-ქართველთა ბრძოლა იწყება 1480 წლიდამ, იგი გრძელდება დიდ ხანს, 100 წელს მეტს. ოსმალთა წადილი იყო საქართველოს სრულიად დამორჩილება, მაგრამ ამას იგინი ვერ ახერხებდნენ, რადგანაც სამცხე-საათაბაგოელნი მუდგრად ებრძოდნენ, ფეხს არ ადგმევინებდნენ აქეთ-როგორც იქნა, ოსმალთა შეიძლეს და 1580 წლებს სამცხე-საათაბაგო ჯერეთ მეგობრათ გაიხადეს და მერე, მხარკეთ, ანუ ქვეშევრდომათ, ხოლოდ ისეთი პირობით, სჯული და სამართალი უნდა ყოფილიყოს ქართული, ათაბაგები ისევე უნდა ყოფილიყვნენ გამგეთ, როგორც მანამდეს იყვნენ, ფული უნდა ყოფილიყო ქართულ-ოსმალური, ერთის სიტყვით ყოველივე უნდა ყოფილიყოს ქართულად, ხოლო სამცხე-საათაბაგო უნდა შესულიყოს ოსმალთა მფარველობის თუ ქვეშევრდომობის ქვეშ, ქართველნი უნდა ყოფილიყვნენ ოსმალთა ერთგულნი, ხარკი უნდა ეძლიათ, ათაბაგებს ერთის სიკვდილის შემდეგ ყოველთვის სულთანნი დაამტკიცებდა მეორეს, მოკლედ რომ ითქვას, სამცხე-საათაბაგოს თავის ავტონომია აქვნდა.

ოსმალთა მორჩილების დროს, ქართველთა სამცხე-საათაბაგოში არა უჭირდათ რა, შინაური საქმიანობა გვარიანად აქვნდათ დაყენებული, ხოლო სჯულის გამო კი ოსმალთა იწყეს კირთება, ჩუმათ ისლამის ვრცელება ქართველებში, ამას კი შუღლიც მოსდევდა, ქართველნი მაინც მაგრობდნენ, მესხნი ადვილად ვერაფერს სთზობდნენ. 1626 წ. გარდაიცვალა ათაბაგი მანუჩარ მეორე, ამის შემდეგ, უნდა გამთავრებულიყო ძმის წული ათაბაგისა მანუჩარ მესამე, რადგანც მანუჩარ მეორე უძეო იყო. ამავე წელს მანუჩარ მესამე კონსტანტინეპოლს წავიდა, ნახა სულთანნი, აუწყა სამთავროს ცნობები და ათაბაგის სიკვდილი. სულთანმა ათაბაგად

მანუჩარ მესამე დაამტკიცა, იგი თავის თანამხლებლებით მალე დაბრუნდა საქართველოში. მანუჩარ ათაბაგს ზღვიდამ გადმოსვლის შემდეგ, ლაზისტანიდამ, მგზავრობა კლარჯეთ ართვინისკენ მოუხდა. ართვინის ახლოს, სოფლეს სვეტს, თავის ბიძაშვილს ბექა ათაბაქს ესტუმრა თავის თანამხლებლებით.

მანუჩარ მესამემ ბიძაშვილს უამბო ყოველივე ცნობები და სულთანთან პირობის დადება, რომ სამცხე-საათაბაგოლოთავტონომია უნდა დაშთეს ხელ-შეუხებლად, სჯული ქართული არ იქმნეს შემცირებულ, მათში ძალით არვინ გადააბრუნონ და ბევრიც სხვა ამ გვარები ამის სამაგიეროდ ქართველთაც მართებთ ერთგულება მათი და ხარკის ძლევა ყოველთვის. სამწუხაროდ, შურმან დასძლია ბექა ათაბაგს თვალები და გული ვაჰკონიყო აღვსილი ბიძას შვილზედ მასზედ, რომ ათაბაგობა რატომ მე არ მხვდა და მას ერგოვო. ამიტომ მგზავრს ბიძა შვილს, ღამე ვახშამზედ საქმელში წამალი შეაპარა და მოსწამლა. იმ ღამესვე მანუჩარ მესამე მოწამლვით გარდაიცვალა. მეორე დღეს იგი ახალციხეში წაასვენეს თანხლებელთ. მის მერე ბექა ათაბაგი სტამბოლში წავიდა, მალე ნახა სულთანი, აუწყა მანუჩარ მესამის გარდაცვალება. თვით განუცხადა ერთგულება და აუწყა, რომ ათაბაგობას ეხლა თუ შე მიბოძებთ, მაშინ შე თქვენი ისეთი ერთგული ვიქნები, რომ თვით ისლამსაც დაუკავშირდები, მერე ვეცდები და მთელ სამცხე-საათაბაგოს ქართველთაც სულ ისლამს დაუკავშირებო. ასეთ დაპირებას სულთანმა ყურადღება მიაქცია, რამდენიმე ხნის შემდეგ ასეთ პასუხი მისცეს ბექა ათაბაგს.

ათაბაგობა ქართული წეს-წყობილება არის: ჩვენ ეს გვინდა მოვსპოთ და მის მაგიერ ფაშობა განვაწესოდ, შენ თუ ისურვებ ამას და ისლამს დაუკავშირდები, მაშინ ჩვენ შეგვეძლებოდა რომ ათაბაგობის მაგიერ ფაშობა გიბოძოთ და მით დაგამტკიცოდ თქვენს ტახტზედ. ათაბაქ ბექა ამაზედ

დაფიქრდა და მალე თანახმობის ცნობაც განუცხადა. რამდენიმე ხნის შემდეგ ბექა ათაბაგი ისლამს დაუკავშირდა, სახელად საფარს ზეწოდეს და ახალციხის ფაშად დანიშნეს. პირველ პუსულმან ეს ფაშა იყო და მერე მის მომდევარნი, რამდენიმე ხნის შემდეგ საფარ ფაშა არზრუმის სერესკერის დახმარებით ახალციხეში მოვიდა და გაფაშდა. შემდეგ გამთავრების დაიწყო მოქმედება და საეროდ ქართველებში ისლამის სასარგებლოდ ქადაგებდა. მან მალე მიიღებინა ისლამი თავის მეუღლეცა. ოსმალეთიდან ისლამის მქადაგებლებიც დაიბარა, მალე მოვიდნენ ნასწავლი ხოჯები, მოლები, ხაფიზები და იწყეს ისლამის სასარგებლოდ ქადაგება, ამით ქადაგებას მოჰყვა ისლამის ვრცელება, მერე სასულიერო სასწავლებლის დაარსება ახალციხეში, სადაც მარტოდ იზრდებოდნენ მოლები. ასე და ამ გვარად, საფარ ფაშის გაყელის ცდით და შრომით დაიწყო სამცხე-საათაბაგოს ქართველებში ისლამის ვრცელება. 150 წლის განმავლობაში მთელი ეს კუთხე და მის მცხოვრებ ქართველნი დაუკავშირდნენ ისლამს, ზოგი ხეობა გვიან დაუკავშირდა, ზოგი აღრეცხდა ისლამთან დაკავშირებას დიდი ისტორია აქვს.

ქართველ გამაჰმადიანებულთა თავადის შვილებს თავადობის მაგიერ ბეგობა მისცეს, აღდა ბეგობა, ხანჯაყბეგობა, აზნაურებს აღიობა და სხვათა ცხედრე, რითაც ოსმალთს მთავრობამ გაიერთგულა ესენი და ამათის გაერთგულებით ქართველ მაჰმადიანთ დიდ ქსტია ოჯახებში ოსმალურმა ენამაც იწყო გავრცელება, საქმე ისლამის და ოსმალური ენის სასარგებლოდ ისე წავიდა, რომ 1670 წლებში, უკვე ქართველ მაჰმადიანთაგან მთლები და ხოჯებიც გაჩნდნენ. ამასვე მოჰყვა ქართველთ შორის ოსმალური ზნისა და ხასიათების ვრცელება, ოსმალთს მთავრობამ ქართველ მაჰმადიანთ თავად აზნაურებს და გლეხებსაც ძველი წესები ადგილ-მამულის მფლობელობისა ჩამოართვა, ყოველივე ოსმალურად მოუწყო. შეგალითებრ: თავად-აზნაურთ და სხვათა ცრაც რამ ძველი

საბუთები აქენდათ, გუჯრები, სიგელები და ბევრიც სხვა ამ გვარები, ყოველივე იგინი 1720 წლებს ჩამოართვეს, მათ გაგიახლებთო, ასე უთხრეს, ძველები კონსტანტინეპოლს წაიღეს და აქილამ ძველების მაგიერ განახლებულნი კი არ მისცეს, არამედ სხვა, სულ სხვა სახის და შინაარსის ქალაქ-დები, რომელთაც ძველი წესები ქართველ მაჰმადიანთ სრულად მოეშალად ადგილ-მამულების მართვა-გამგეობის შესახებ.

ჩვენდა სამწუხაროდ, ოსმალეთის ძლიერება ქართველ ტომს მარტოდ ასეთის გარემოებით არ მოეწონა მეხად, იგინი ამას გარდა, ქართველ მუსულმანებს აძულებდნენ ქართულ ენას, ქართულ წიგნებს და თვით საქართველოს ხსენებასაც კი, რაც შეეხება საქართველოს ქრისტიანთ მცხოვრებთ ქართველთ შესახებ, მათაც ისე აძულებდნენ როგორც მოუწინებელ სჯულის ჭირს, ქართველი გიურიან და სხვანი, ასეთის მიდრეკილებით მათ მუსულმან ქართველებს სასტიკად შეაძულეს ქრისტიან ქართველები, საქმემ და გარემოებამ იქამდის მიადწია, რომ სიტყვა „ქართველი“ მუსულმან ქართველ ჭირივით სძულდა, ის ამით ხატავდა უსჯულოს, უღმერთოს. ქართულად მოლაპარაკე ქართველ მუსულმანისთვის რომ გეთქვა: შენ ქართველი ხარ ტომით, სისხლით, შთამომავალობით, ის ამას იწყენდა ისე რომ სატევარზედ დაიდებდა ხელს. სასტიკად სძულდათ, ვისმეს რომ ეთქვა მათვის თუ „**აჰ შე ქართველი**“ იქ საქმე უსისხლოდ არ გათავდებოდა. ასეთის სიტყვების გამოც თვით ჩვენ დროს, მათს „მეჯლიშებში“ ხანდისხან სხვა და სხვა პირთა საჩივრებიც ყოფილა ატეხილი, რომ ამა და ამ პირმა მე „**ქართველი მიწოდო**“. ქართველ მაჰმადიანებში სიტყვა ქართველი გომბათ იხსენება, ქართველ ქრისტიანს ხატავს, ანუ გიაურს. ზოგმა კი შეიგნო, რომ ის მოდგმით, ენით, სისხლით ქართველია და სჯულით მუსულმანი. ამაზედ ნახავთ სხვაგან. საქმემ და გარემოებამ იქამდის მიადწია, რომ მესხეთ ჯავახეთის ქართველ მუ-

სულმანებს სასულიერო პირნი თვით ქართულ ენასაც აძუ-
ლებდნენ, ეუბნებოდნენ, რომ მე ენაზედ ლაპარაკს თავი
დაანებეთ, ვინაიდან ეგ ენა უსჯულოების ენა არისო. ხალ-
ხიც ივიწყებდა ამას. ყოველივე ეს სწარმოებდა მთავრობის
შანქანებით და იმ პოლიტიკით, რომ ქრისტიან ქართველებ-
თან მუსულმან ქართველებს არავითარა სიყვარული და
მისვლა-მოსვლა არა ჰქონიყოთ, რომ მის საშუალებით მათ
შორის ოდესმე ძმური კავშირიც არ განცხოვლებულიყოს.
ყოველივე ამისთვის ვრცელდებოდა, რომ მთავრობის წყა-
ლობით ძმას-ძმა შეეძლებინა, სამშობლო ენა, ისტორია,
თავის ვინაობა და მის მაგიერ ყოფილიყო მთავრობის მონა,
ზვარაკი.

ასე და ასეთის ოსტატობის წყალობით შევიძულეთ ერ-
თმანერთი, დაფივიწყეთ ერთმანეთის ხსოვნა, ნათესაობა,
ქვეყანა, ისტორია, ენა და ბოლოს ისეთ მტრებათ გადავი-
ქეციით, რომ თვით სისხლის ღვრასაცკი სიამოვნებით ვკიდუ-
ბლით ხელს. დავკარგედ ყველაფერი ერთობის, ნახევარ ოს-
მალოს საქართველოს ერი იქით დარჩა და ნახევარი აქეთ
დავრჩით, ამ გარემოებამ ისე აგვამხედრა ერთმანეთის წინაღ-
მდეგ, რომ ბოლოს ჩვენის ხელითვე ვანგრევდით ჩვენს
მამაპაპათაგან დანატოვარ ძვარფას ისტორიულ ნაშთებს.
ჩვენის დაკარგვით და დავიწყებით ბევრს ძვირფას ძეგლს
მოედო ბოლო და მოისპო საყოველთაოდ ჩვენის ისტორი-
ის და ხსოვნისთვის. ოსმალეთის მთავრობის წყალობით,
საქმე ისე იყო დაყენებული, რომ ქართველ ქრისტიან
კაცს იშვიათად რომ ქართველ მაჰმადიანებში ღირსებიყო
ნება შესვლისა და იქ ემგზავრნა თავისუფლად. ასეთ სისას-
ტიკის წყალობით, ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ქართული
ენა ბევრს ალაგას ამოვარდა, ბევრს ალაგას დღეს ეს ენა მათ
შორის აღარ იხსენება.

III

ყოველივე ამას საფუძველი დაუდო ბექა ათაბაგმა, ანუ საფარ ფაშამ. საფარ ფაშის შემდეგ, მათს საგვარეულო ტახტზედ იყვნენ შემდეგი ფაშები: უსუფ ფაშა 1657 წ. როსტომ ფაშა 1659 წ. ასლან ფაშა 1670 წ. უსუფ II ფაშა 1690 წ. სელიმ ფაშა 1701 წ. ასლან II ფაშა 1716 წ. ისაყ ფაშა 1740 წ. უსუფ ფაშა 1747 წ. ამ უკანასკნელის პირის ფაშობით გათავდა ჯაყელების გვარის ფლობის და გამგეობის საქმე. ამათ გვარის წევრთა მოსპობის მიზნებზედ კარგად არ სჩანს, თუ რამ გამოიწვია, ზოგნი ზოროტებას სწამებენ, ხალხის შეწუხებას, ქვეყნის ამოგდებას, ზოგი მთავრობის ურჩობას, ოსმალეთის იმპერიის არ მორჩილებას. ამათ შემდეგ, ახალციხეს გამოგზავნილ იქმნა ფაშად, აფრიკის მთავარ სარდალი სულეიმან ფაშა ნებაძე, ქართველ მუსულმანი. ამ ფაშას მცირე ხანს შერჩა ახალციხეს ფაშობა, მას მეტად კარგი განწყობილება აქვდა გურიის მთავართან, სამეგრელოსი, იმერეთის მეფესთან, ქართლის და მთლად ქართველ ერთან. მტერთაგან დაბეზლებულ იქმნა იგი სულთანის წინაშე, მას შესწამეს უბრალოდ ლალატი და ამიტომ თავი მოჰკვეთეს 1750 წლებს. ამის მოადგილედ გამოგზავნეს ერთი თათარი ფაშა. რომელმაც მთელი სამცხე-საათაბაგო გაალატაკა ქრთამებით, გააგსო ავაზაკებოთ, ავაზაკებს აცარცვინებდა ხალხს, არბევდა შეუძლო ხალხს და მისი სამართალი ფულით იყიდებოდა. ამ ფაშის მოქმედებამ მთელი ქართველ მაჰმადიანები შეაწუხა, ამიტომ ქართველ მაჰმადიანები მის წინაშე ამხედრდნენ, სტამბოლში მთავრობას მისი გამოცვლა სთხოვეს, მაგრამ მთავრობა არ ისმენდა, მათ სხვა რაღაც ქართულ სამტრო მიზნებებს სთვლიდნენ, ქართველთა მაჰმადიანებს ქართულ ორგულობას სწამებდნენ. საქმე ისე გამწვავდა, რომ უკანასკნელ ქართველ მაჰმადიანებმა ეს ფაშა მოკლეს და მის შემდეგ მთავრობას შეუთვალეს: რომ

ჩვენს ქვეყანაში უცხო ტომის კაცი არ გამოდგება ფაშათაო. ამ გარემოებამ მთავრობაზედაც იქონია სწორი გავლენა, მთავრობამაც კეშმარიტად დაინახა ერის ასეთი თხოვნა და დარიგება.

ამ დროს, 1765 წ. აქარაში, სხალტის ხეობაზედ სახელოვნებდა, ქართველ თავადიშვილთა შთამომავალი ხიმშიაანთ გვარის წევრი ბეგნი—ხიმშიაშვილები. ამათაგანი იყო მაშინ გამოჩენილი აბდულ ზღა ხიმშიაშვილი. აბდულ ზღა ხიმშიაშვილი ხალხში ცნობილი ყოფილა როგორც შეძლებული მემამულე, დიდის ქონების პატრონი, საქონლის და სხვაც ბევრი. ხალხის პატრონობა და მართვა გამგეობა ამას უთავნია, იგი ამისთვის ღირსეული პირიც ყოფილა, რადგანაც ცნობილი ყოფილა როგორც მართლმსაჯული, როგორც პატიოსანი და ხალხის ქომაგი. მალე ასეთი ცნობა ერისა სტამბოლში სული ანსაც მისვლინა, მთავრობას რაკი შეუტყვიან აბდულ ბეგ ხიმშიაშვილის ცნობა და ღირსება, იგი მაშინათვე ამ მხრის გამგე მართველად დაუნიშნავდნ. აბდულ ბეგს თავის გამგეობა კარგად უმარჯავს, სიმართლიდ, ეს გარემოება მთავრობასაც შეუტყვიან. აბდულ ბეგს ერთი თავისი შვილი სელიმ ბეგი სტამბოლში გაუგზავნია სასწავლებლად. სელიმი იქ სწავლობდა, იქ სწავლის მიღების შემდეგ საქართველოში დაბრუნდა და მამის გვერდით განაგებდა, რამდენიმე ხნის შემდეგ შან სახელმწიფო თანამდებობაც მიიღო. აქ სამსახურის დროს, სელიმის მამამ აბდულ ბეგმა იმეცადინა და თავის შვილს სელიმ ბეგს ფაშობა უწოდნა. ფაშობის მღებიდამ აბდულ ბეგმა თავის თანამდებობა შეილს დაუთმო, ქვეყნის გამგეობა სელიმ ფაშამ დაიწყო.

სელიმ ფაშა იყო კარგად მცოდნე თავის ქვეყნის და ერის საქმეების, მოყვარი იყო თავისუფლად გამგეობის და მოქმედობის მოტრფე, მალე განდიდებაც მიიღო. იგი ოსმალოს ერთგული იყო, ამათ სასარგებლოდ შრომობდა კიდევ. 1784 წ. ამას დიდი შეტაკება და ომიც მოუხდა გურჯისტ

მთავრებთან, ხოლო იმავ დროს იყო აქარელთ თავისუფლების მოყვარეც, ამას ნატურა აქვდა, აქარა, ანუ სამცხე-საათაბაგო ოსმალთა ფლობისაგან განთავისუფლებულიყოს; იგი ძველებურად, ავტონომიურად ყოფილიყოს და მის ათაბაგად სელიმ ფაშა დამდგარიყო, მერე ეს თანამდებობა უფლებით მათს შვილებზედაც გადასულიყოს მემკვიდრეობით. სელიმ ფაშა აქის სასარგებლოდ მოქმედებდა.

მის განზრახვის წინააღმდეგი იყო ოსმალთა მთავრობა, ამიტომ სელიმ ფაშამ მათ ომიც გამოუცხადა, ოსმალთა ჯარს გარეკას უპირებდა, ხირხატის ციხეში ჯარი შეიყვანა, თან 10 წლის საგძალი შეიტანა და ოსმალთ ომიც დაუწყო. პირველად ომში სელიმ ფაშა სჯობნიდა, უკანასკნელ კი იძლივა შინად გამცემთ წყალობით, იგი დამორჩილებულიქმნა და 1815 წ. თავიც მოჰკვეთეს ოსმალთა ბრძანებით. ქართველ მაჰმადიანები ოსმალთა მთავრობას ჯარის კაცებს არ აძლევდნენ. სელიმ ფაშის დამორჩილების და თავის მოკვეთის დროს კი ისურვეს ჯარის კაცთა, ანუ ნიზამის გაყვანა, მაგრამ ვერც მაშინ ესე იგი 1815 წ. მოახერხეს, ეცადნენ ბევრს და მხოლოდ ქართველ მაჰმადიანთაგან ნიზამი, ანუ ჯარის კაცი 1854 წ. გაიყვანეს პირველად.

სელიმ ფაშის შემდეგ, მთელს სამცხე-საათაბაგოში სახელოვნებდა ახმედ ბეგი—ძე სელიმ ფაშისა, რომელიც ოსმალურად ნასწავლი კაცი იყო, ქართული წერა-კითხვაც კარგად იცოდა, ამის ნაწერი ქართული წერილები მეც მინახავს. ახმედ ბეგმა ფაშობას მალე მიაღწია, მალე განდიდებაც იწყო. 1828 წ. ახალციხის ფაშად იყო, განაგებდა მთელ ქართველ მაჰმადიანთ საქმეებს. ახმედ ფაშამ სელიმ ფაშის კვალს მიჰზადა, მან 1826 წლიდამ, რუსის მთავრობასთან საიდუმლოდ მოლაპარაკება დაიწყო, სურვილი აქვდა რუსეთის საქართველოსთან დაკავშირების იმ პირობით, თუ რუსეთის მთავრობა სამცხე-საათაბაგოს ძველს ათაბაგურს წესებს აღუდგენდა და მთავარ გამგედ ახალციხეში ახმედ ფაშას დასა-

2231

ტოვებდა, მერე ეს უფლება მის შთაქმამავლობაზედ საკუთრებად გადავიდოდა.

სხვათა შორის ამის გამო მას მოლაპარაკებაც აქვდა იმ დროის საქართველოს მთავარ-მართებელთან, მთავარ მართებელი თანახმა იყო ამისი, ეს ამბავი ამან იმპერატორსაც აცნობა. ახმედ ფაშის შესახებ ასეა ნათქვამი სამხედრო არქივის ჟურნალში, საიდანაც უხელმძღვანელია პატივცემულ გიორგი ნიკოლოზის ძე ყაზიბეგს, ამ საქმის შესახებ გიორგი ყაზიბეგს ეს სიტყვები მოჰყავს თავის წიგნში და ჩვენც აქედამ შემოგვაქვს სიტყვით სიტყვა რუსულად *):

„Если только русскіе оставят за нимъ Ахметъ пашей, его владительскіе права и дадутъ чинъ генерала и лентъ“. ამ საქმის მოსლაპარაკებლად დანიშნული იყო იმ დროის ცნობილი გენერალი ვ. ბებუოვი, ეს უკუღმართად დატრიალდა, საქმე ჩაიფუშა. 1829 წ. რუსებმა ახალციხე ომით აიღეს, ახმედ ფაშა არზრუმს გადაყვანეს, უფრო დიდი თანამდებობა მისცეს, არზრუმის სერესკერობა, მთავარ ფაშის გამგეობა, ეს არზრუმს გარდაიცვალა, 1850 წ. დასაფლავებულია იქვე არზრუმს, ლალა ფაშის ჯამეში. ამ ახმედ ფაშის ძე გახლდათ, ჩვენში კარგად ცნობილი შერიფ ბეგი ხიმშიაშვილი.

შერიფ ბეგმა მამა პაპის განძრახვას დიდი ყურადღება მიაქცია, მას სურვილი აქვდა საქართველოსთან შემოერთების, ამაში გაახილა თვალები და ამითვე დალია უკანასკნელი თვისი დღენი. ოსმალოს საქართველოს შემოერთებამდე, ამასთან მგზავრობდნენ ყველა ჩვენი მოგზაურები და ცნობებს ჰკრებდნენ. შერიფ ბეგი მახვილ გონიერი კაცი იყო, კარგად მცოდნე ქართულის წერა-კითხვის და ძველებურის ამბების, ამის კაი მეგობრები იყვნენ თ. გრიგოლ გურიელი და მიხეილ მეფისოვი.

*) Лазистанскій Санджахъ, Тифлисъ, 1871 г. გიორგი ყაზიბეგისა.

ამათი ნატურა იყო სამცხე-საათაბაგოს რუსეთის საქართველოსთან უომრად შემოერთება, ეს მოხდებოდა კიდევ, მაგრამ ბოროტ პირთა შეოხებით საქმე ომით გათავდა, შემოერთების დროს, შერიტ ბეგმა მაინც იშრომა და იმეცადინა, რომ ცოტა სისხლი დაღვრილიყო. სისხლი დაიღვარა მაინც—ამაოდ, 1878 წ. შეერთებულ იქმნა აქარა, ქობულეთი, ლივანა, შავშეთ-კლარჯეთ და სხვა ადგილებიც რუსეთის საქართველოსთან. შერიტ ბეგს გენერლის ხარისხი მისცეს და ჯამაგირი, ასევე სხვა ქართველ მაჰმადიანთ იმ პირთ, რომელთაც ისურვეს მამა პაპეულს მიწა-მამულზედ დარჩენა, ჩვენთან შემოერთება, მაინც შემოუერთებელი დაშთა ჩვენთან მთელი ლაზისტან-ქანეთი. მასთან სხვაც ბევრი ადგილებიც, შეერთების რამდენიმეს ხნის შემდეგ, როცა რუსოსმალთ ადგილების მიჯნები და საზღვრები დაიდო, მაშინ ჩვენდა სამწუხაროდ, ოსძალეთის ხელში იმ დრომდე დარჩენილ საქართველოს საზღვრებში გადავიდა აუარებელი ადგილები, მაგალითებრ მთელი ხახულის ხეობა, იშხნის, არჯევანთან ხეობა და ვინ იცის კიდევ რამდენი სხვა ადგილები, მთელი სივრცე რამდენიმე სამაზრო ადგილების.

ამ დროსაც განმეორდა ის შეცდომა, რაც 1829 წ. ომის დროს მოხდა, რომ შეცდომით კოროხის მაგიერ რუსულად ჩოლოქი იქმნა ანუსხული, რადგანაც რუსულად კასო არ არის და ამის შეცდომის წყალობით იმოდოლასივრცე რუსეთთაგან ქართველთა დახმარებით და სისხლით აღებული ისევ ოსმალეთს დაუბრუნდა. ამ ახლად შემოერთებულს კუთხეში დ. ბაქრაძემ კი მოასწრო მგზავრობა და იქაური ხალხი და ნაშთები ასწერა კიდევ, ზოგან ნაშთებთ სურათებიც გადაიღო. მურე კი ყველა ეს ადგილები ისევ ოსმალეთს დაუბრუნდა, იქით, ძლიერ ბერს ალაგას, ქართველ მუსულმანები თავიანთ დედა ენაზედ ლაპარაკობენ.

დიდის ხნიდამ დაშორებულთ ქართველთ, გვეღირსა შეერთება. ამ შეერთებას აქვნდა ჩვენის ტომისთვის დიდი მნი-

შენელობა, დიდი სასიხარულო მოვლენა, ვაშობთ, დიდს მნიშვნელობას ჩვენ მიტომ ვაძლევდით, რადგანაც 1629 წლის შემდეგ 1878 წლამდის, ჩვენ და ქართველ მაჰმადიანთ თითქმის მიგვაფიწყდა ერთმანერთის ცნობა, არსებობაც კი, მთელი სამცხე-საათაბაგო გახდა ოსმალოს საკუთარ სათათრეთად. ჩვენ ქრისტიან ქართველებს დაგვაფიწყდა ჩვენი განათლების კერა, ჩვენი აკვანი სიბრძნისა—მესხეთ ჯავახეთი. დაკარგეთ ყველა ცნება და ხსოვნა როგორც ჩვენის მოძმეების შესახებ, ისევე მთელის ჩვენის წარსულის, ნაშთების და იმ მნიშვნელობის, რაც კი ამ ძველს კულტურულს კუთხეს აქვდა მინიჭებულ აღორძინებულს. მაინც ისიც უნდა ითქვას, რომ ჩვენში იყვნენ თვითო ოროლა ისეთი პირნიც, რომელთაც ისტორიით ახსოვდათ ეს კუთხე, იცოდნენ მისი მნიშვნელობა და მისთვის გულ-ჩათხრობილნიც იყვნენ, გულდათუთქულნი. ასეთი პირნი მწუხარებით და გოდებით მოსთქვამდნენ ხსენებულ კუთხის დავიწყებულ ძმათა შესახებ ვაებას. ყოველი მათგანი სწუხდა მათს დაკარგვაზედ მწარედ. ყოველ მათგანს გული უღუღდა ქართველთ მაჰმადიანთ მდგომარეობაზედ.

რამდენათაც ჩვენ დაგვაფიწყდა სამცხე-საათაბო და იქაური ქართველობა, იმაზედ უფრო უარესად და უფრო მკაცრადაც ჩვენ დაგვაფიწყდით მათ. იმ დროის ოსმალთა სახელმწიფო და სასულიერო გამგეობის საშუალებით, ქართველებმა დაკარგეს თავიანთი უფლება, ქვეყანა, სჯული, წიგნები, ენა, წარსულის ხსოვნა, ისტორია, თავიანთი ვინაობის მოგონება, თითქმის ყოველივე დასთმეს და ისე დაიკარგნენ და ისე გადასხვაფერდნენ, რაც ძველის განათლება-კულტურის მესხელთ კი არ შეჰფეროდათ, არამედ ველურ ერს. დავიწყებულსა და დაკარგვას გარდა, იწყეს შეძლება-მტრობაც მთელის ქვეყნის და წარსულის, ზიზლი ქართველობის, გმობა მისი, მტრობა განუსაზღვრელის სიმძულვარებით და ვინ იცის კიდევ სხვა რამდენ სავნებელ მხარეებით.

დაკარგვ-დავიწყებაც შეიძლება და დავიწყებაც, მაგრამ ისე დაკარგვა, ისე გადასხვაფერება და აღგვა თავის ქვეყნის და ცნებიერების ასპარეზილამ, როგორც ქართველ მაჰმადიანები აღიგავენ ოსმალთა მძლავრების წყალობით, ეს კი შეუძლებელი არის და გონს მოუვალი. ქართველ მაჰმადიანებრ ისე დაიკარგნენ მწიგნობრობის და თვისი ვინაობის ცნობილამ, რომ მათ ერთი სიტყვის თქმის შნოც აღარ აქენდათ თვისის მამაპაპათა ცნობის, ქვეყნის, წარსულის, ვინაობის და სხვანი. რომ გეკითხათ რამე, იგინი პასუხს ასე მოგცემენ: ჩვენ თათრები ვართ, თათრებათ დაბადებულნი, ეს ქვეყანაც სათათრეთის ყოფილა ძველადგანვე, აქ ქართველების თავის დღეში არვინ ყოფილა, თამარ მეფეც თათარი იყო. ერთის სიტყვით ოსმალეთის მთავრობამ ეს ერი ისე გადასხვაფერა, ისე გადააგვარა, რომ გულიდამ სრულიად ამოუწუწნა ყოველივე ცნება, ხსოვნა თვისის თავის და ვინაობის.

ასე გადაგვარებულთათვის დედამიწაზედ აღარა არსებობდა-რა თვინიერ ქართული ენის დაკარგვის, დავიწყების, გადაგვარების და სხვანი. ასეთის გულ-გრილობით და გადაგვარებით, ქართველ მაჰმადიანებმა მრავალს აღაგას დაკარგეს თავიანთი ღვიძლი დედა ენა და მის მაგიერ შეისწავლეს ოსმალური, ასე და ამგვარად, უნდა ვსთქვათ. რომ ქართული ენა დაიკარგა მთელს ყარსის გუბერნიაში, რადგანაც განაპირა კუთხეა ეს, ამიტომ აქ წინადავე იწყო ქართულმა ენამ მოსპობა, მოისპო ასევე მთელს არდაგანის (არტაანი) ოლქში, სადაც ძველად იყო შესანიშნავი ბანა. მოისპო ოლთისის ოკრუგში, შავშეთში, ზრტანუჯისკენ, ახალციხე, ახალქალაქისაკენ, ფოცხოკს, ქვაბლიან ართვინისკენ და ვინიცის რამდენი კიდევ სხვაგან, ენით უთვლელს ადგილებს.

ისიც კი უნდა ითქვას, რომ დღემდე ბევრს ასეთ გადაგვარებულთ კიდევ ახსოვთ, რომ ისინი ნაქართველარნი არიან და ამიტომ თავიანთ თავსაც გურჯს უწოდებენ. შავ-

შეთში ვნახე ერთი ქართველი მაჰმადიანი, გვარი ვკითხე-
მან მომიგო ოსმალურად, რომ მე გორდაზე ვარო. ვინახარ
ტომით მეთქი? მან მომიგო: „გურჯიო“. მერე მიზეზები
ვკითხე ენის დაკვიწყების და მანაც მიაშბო მიზეზები ამისი.
ამათი გადაგვარება და ასე დაკარგვა იმასაც მიეწერება, რომ
ოსმალოს მთავრობა XVII—და XVIII საუკ. მრავლად ასახ-
ლებდა ქართველ მაჰმადიანებს შორეულს ოსმალოს კუთხე-
ებში და მათ მაგიერ ქურთები, თურქები და სხვა ასეთნი
მოჰყვანდა და ასახლებდა რათა ასეთის ოსტატობით, ქარ-
თელთ უფრო მალე დაკვიწყებოდათ ქართული ენა.

ეს წადილი მათ შეუსრულდათ და ქართველმა ადრიდ-
განვე ბევრს ალაგას დაკარგა ქართული ენა. ასე დაკარგვა
და გადაგვარება ერთის მხრით საოცარიც კი უნდა იყოს ჩვე-
ნთვის, მაგრამ ქართველებში საკვირველი არა უნდა იქნეს-
რა. ყოველივე ჩვენში მოხდება, ჩვენი ბუნება ასე მოეწყობა
და წახდა ამ ორი საუკუნის განმავლობაში. დღეს, ქართვე-
ლთ მაჰმადიანთ არის სამწუხარო ნაშთი, არა შესაფერი მოვ-
ლენა მათის დიდის წარსულის და შესანიშნავის წინაპრების.

რაკი ქართველ მაჰმადიანებმა დასთმეს ერთხელ ქართუ-
ლი ენა, ზნე და ხასიათი, მერე მის მაგიერ ოსმალურის შე-
თვისებას მიეცნენ, ეს იყო მათი საქმე, ცდა სჯულიერად
და ცდა ეროვნულადაც, თუმცა უმეტრულად. თვით მათი
ხაფიზები აუწყებდნენ და ამაგრებდნენ ასე: ქართული ენა
დაივიწყეთ, რადგანაც ეგ თქვენი სჯულის ენა არ არის, არ-
სად მაგ ენაზედ ხმა არ ამოიღოთ, თუ გაგიჭირდეთ, მაშინ
კი ეს სიტყვაზედ მეტი არსად არაფერი სთქვათ, ამის მაგა-
ლითები მე ვნახე ახალციხე-ახალქალაქის ქართველ მაჰმა-
დიანებში, სადაც უმეტესობა გაფანატიკებულია, ქართული
ენა ზოგ ალაგას დაკარგული აქვსთ, ზოგ ალაგას შერჩენი-
ლი, მაგრამ სადაც იციან, იქაც მაღამენ ამას და თუ არ
დიდის წვალებით და გაჭირვებით ამაზედ ხმას არსად ამოი-
ღებენ. ამის შესახებ ქართულ გაზეთებშიაც უწერილ მრავ-

ვალჯერ სხვა და სხვა პირთ, სულ ამის წყალობა გახლდათ, რომ შუა გულ მესხეთ-ჯავახეთის და ფოცხო-ქვაბლიანის ქართველ მაჰმადიანებში აღრიდგანვე იწყო ქართულმა ენამ ამოვარდნა და სადღეისოდ იქ ეს ბევრს ალაგასაც არის დაკარგული ქართველთ შორის. გადაგვარებულ ქართველთ გადირქვეს თვით სახელი და გვარებიც, შვილი და ძეთა მაგიერ ოღლეები იწოდეს.

ამას გარდა იმეცადინეს და ბევრს ალაგას ქართულ სახელების მაგიერ თათრული სახელები უწოდეს მდინარეებს, როგორც მაგალითებრ: ფოცხოგ-სუ, აჭარ-სუ, ჩეჩუქ-სუ და სხვანი, ასევე შეუცვალეს სახელი ბევრს ალაგას სოფლებს, მთებს, ტყეებს და ვაკე ადგილებსაც, ყველა მათ დღეს ოსმალური სახელები ეწოდებათ. რაკი ქართველები ასე დაიკარგნენ, ასე გადასხვაფერდნენ, ამ გარემოებას ოსმალთა სასულიერო წოდება უფრო აფართოვებდა, იგი ყოყელივეს სპობდა მათში ჩქლავრად და მუსრავდა. მათის წყალობით ქართველ მაჰმადიანებში უმეცრებამ აიდგა ფეხი. ერთს გაგებულს სიტყვას მათში არამც თუ უბრალო კაცი იტყვის, არამედ ბეგები, მოლები და ხოჯებიც. მე ვნახე სტამბოლის სასულიერო სასწავლებლის უფროსი მოწათენი, ერთიც მოლა, გვარად შოთიძე, მაქახელელი, ვითომდა ნასწავლი, მაგრამ მე მას ვერა შევასმინე-რა ვერც სამშობლო ქვეყანაზედ, ვერც საქართველოს ისტორიაზედ და ვერც არა სხვა ასეთ კითხვებზედ. წამ და უწუმ იტყოდა: ჩვენ ყველაფერი ვიცით, ოღემანჯა, ფრანსე და სხვა.

ვითყვით იმასაც, რომ როგორც ჩვენთ შორის, ისე ქართველ მაჰმადიანთ შორის იყვნენ თითო ორკოლა ისეთი პირები, რომელთაც კარგად ესმოდათ შეერთების მნიშვნელობა და ჩვენც ფიცით და სიყვარულით უმტკიცებდით მათ, რომ მათ გაქრისტიანების შიში არა ჰქონიყოთ, სჯულის გამოცვლის. უმტკიცებდით, რომ ჩვენ, როგორც ერთი სიხლის შვილებს, ერთი ქვეყნის, ერთი ენის და ერთი ისტო-

რიის, გვენატრება რომ მხოლოდ შევერთდეთ, ძმურად ხელი ხელს მივსცეთ, განათლებით ავსდგეთ, დავწინაურდეთ ცოდნით, სწავლით, მეცნიერებით, ხელოსნობით, ვაქრობით. ისტორიით და ოჯახურის წარმატებით.

ომებიც გათავდა. ბათუმი თავის მიდამოებით, რუსეთის საქართველოს დაუკავშირდა. დაკავშირების დროს, ბევრს ალაგას ქართველ მაჰმადიანები წინააღმდეგი გახდენ, ამბობდენ: „რუსეთს არ ჩავბარდებითო“. მეორე ოსმალოს სამხედრო სარდალსაც აუწყეს ასე: — „ჩვენ ოსმალით არ უყიდნვართ, რომ ახლა იგი გვეყიდისო“. ამას გარდა იმაზედაც დაიწყეს ლაპარაკი: **ჩვენ გურჯება ვართ, ეს ქვეყანაც გურჯისტანია და ოსმალი ნუ გვიშვრება ამასო**. ასეთი საჩივარი ტრაპიზონის ინგლიზის ელჩსაც აუწყეს, მგრამ რა ექნებოდა, არაფერი. საქმე ცუდათ აირ-დაირია, აღარ იცოდნენ რა ექმნათ. ყველა ამბობდა:

„რუსები შემოვლენ, გაგვაქრისციანებენ, ქაღ-ბაღანას მოგვტაცავენ, შერე ულ გაგქართველებით. დავიღუპეთ, ჩვენი ბინა აქ აღარ იქნება, დაიღუპა მუსულმანობა, წავიდეთ, წავიდეთ. გეთიი, გეთიიო“.

ხალხის ასეთ გარემოებას ყურადღება მიაქციეს სხვა და სხვა ხოჯებმა და მოლებმა, ამათთან ერის კაცთაცა, დაიწყეს ხალხის ამხედრება და მის სამზადისი, რომ რუსეთს არ ჩავბარდეთო. თუ ჩაბარება მოხდება, მაშინ ჩვენ აქ აღარ გვედგომება, უსჯულო გააურებს ვერ მივენდობით, იგინი ჩვენ გაგვაქართველებენ, ამიტომ ისევ აყრას და მუჭაჯირად წასვლა უნდა ვიფიქროდო. ხალხის ასეთ ფიქრებს დერვიშ ფაშაც უწყობდა ხელს და რუსეთის ჩაბარებასაც აგვიანებდა, რომ მის საშუალებით, მქადაგებლებს მოემზადებინათ გადასახლების ნიადაგი. დერვიშ ფაშის ასეთი განძრახვა ალი ფაშამაც იცოდა და ამიტომ ესეც მოქმედებდა თავის ამხანაგებით მუსულმან ქართველთ გადასახლებაზედ.

ალი ფაშა მუსულმან ქართველთ გადასახლებაზედ მით უფრო ფიქრობდა, რადგანაც მას დიდი უსიამოვნება აქვდა.

დერვიშ ფაშასთან გამართული, აქ ამათ ბაირახტარად ის გახდა, თუ რომელი რომელს აჯობებდა გადასახლებაში დარომლის სიტყვით უფრო ბევრი აიყრებოდა თავის მიწა-მამულისადამ, თავის სამშობლოდამ და შორს საცალა უცნობ მალთა აღგილებზედ გადასახლდებოდა. ამათ მთელი ქვეყანა აშალეს და გადასახლებაც მოამზადეს, ხოლო ამ დროს, ქართველ მაჰმადიანთ შორის იყვნენ თითო ორჯოლი ისეთ პატროსან პირნიც, რომელნიც ქართველ მაჰმადიანებს ჩაბარებას ურჩევდნენ და თავის სამშობლოს არ დაკარგვას, ფეხის არ მოკლას, ასეთნი იყვნენ მრავალნი და მათ შორის შემდეგნიც:

ქასან ეფენდი ხაჯიფაშვილი — სოფ. მერისელი, აქარის მუფთი და „მეჯლისის“ ყადი. იცოდა ჩინებულად ქართული ენა და ამ ენას ჯამეშიაც ხმარობდა ქადაგების დროს. ერთ დღეს ამან დააწყნარა აქარის აღელვებული მუსულმანობა. გარდაიცვალა 1890 წ.

ტუბამ ბეგი შარვაშიძე — აქარელი ბეგი. რუსების დროს აქარის უფროსი, კაცი გონიერი, დიდათ მოყვარე თავის ქვეყნის და ხალხის. ამ საპატიო პირს მეტად დიდი ამაგი მიუძღვის აქარელთა წინაშე. ეს პირი ამაგდარია ამით. ამ პატარა წიგნში მოკლედ ვსწერთ, რადგანაც მეორე წიგნში ამის ამბები ვრცლად გვაქვს ანუხსული.

ახმედ ეფენდი ხაჯაშა — მარადიდელი. რუსობის შემდგომ ლივანის უფროსი. გონიერი — კაცი, დიდი მეგობარა ტუბამ ბეგ შარვაშიძის და მუსულმან ქართველთ წინაშე დიდი მოამაგე. ლივანის აღწერაში ამ პირს შრომას ვრცელი აღგილი უკავია და ამიტომ აქ ეს ვაკმარედ. იყვნენ თითო ორჯოლი კიდევ სხვა ქართველთ მუსულმანები, რომელთაც ჩვენ სხვაგან ვსწერთ ესენიც მღვიძარედ იყვნენ და დიდათ სწუხდნენ მუსულმან ქართველებზედ. ამათაც დიდათ იშრომეს და მუსულმან ქართველთ რიცხვი სხვათერ მოამზადეს. ეს ამბები დერვიშ ფაშამაც შეიტყო კარგად. მაშინ ამან ხელდახელ გეგმა შეცვალა და უცბათ აქარლებს ასე აცნობა:

ფაღაშახის (სულთანი) ბრძანება არის, რომ თქვენ რუსეთს უნდა ჩაბარდეთ, თქვენს ქვეყნებს ჩვენ მათ არზრუმში ვუცვლით. ჩვენთვის არზრუმი უფრო ძვირფასია, ვიდრე ეს თქვენი გურჯისტანი. აქას ჩვენთვის მნიშვნელობა არა აქვს, აქედამ ოსმალოს არაფერი შემოსავალი აქვს. ბათუმი ჩვენთვის მკვდარია. ანგარიში არა აქვს. რადგანაც ბათუმის იქითა გურჯისტანი რუსეთისა არის და ჩვენ იქით გზა არა გვაქვს. ჩვენი ვაჭრობა და ძალა არც იქით მიდის და არც აქეთ მოდის, როცა ეს ქვეყნები ჩვენს ძველებს აუღიათ, მაშინ იმათ ფიქრად ჰქონიად მთელი გურჯისტანის დამორჩილება, მიტომ გამაგრებულან აქ, მაგრამ ეს ვერ მოხდენიათ, მთელი გურჯისტანი ვერ დაუმორჩილებიათ, მარტოდ ეს კუთხეები დაშთენილა მათ ხელში, ამით გათავებულა საქმე. ჩვენთვის ბათუმი უმნიშვნელო ბოლაზია. ამიტომ თქვენ უნდა ჩაბარდეთ, ბრძანებას დაემორჩილედ, თუ არ იქმთ ამას, მაშინ მე ამოვალ ოსმალოს ჯარით, დაგიმორჩილებთ და ისე ძალით ჩაგაბარებთ რუსებსო.

ასეთმა ბრძანებამ ხალხზედ გავლენა იქონია. იგინი დაემორჩილნენ ბრძანებას, რადგანაც მორჩილებას თვით შესძენილ ქართველ მაჰმადიანებიც ჰქადაგებდენ.

ამ დროს, ჯერ კიდევ აქ იყო ალი ფაშა თავდგირიძე, დერვიშ ფაშა ალი ფაშას ორგულობას სწამებდა, ლალატს ეუბნებოდა: — **თქვენ ქართველები ხართ და ოსმალეთს ლაღობთო**“ ალი ფაშა კი უარს ეუბნებოდა. ალი ფაშას ოსმალეთში გადასახლება ელოდა. ამ დროს ამასაც ჰყვანდენ ბევრი პატივის მცემლები. ამათ დაიწყეს ქართველ მაჰმადიანებში გადასახლებაზედ ლაპარაკი, ქადაგება ცხარედ. მოკლეს დროის განმავლობაში მთელი ამ მხრის ქართველ მუსულმანები ფეხზედ დააყენეს, ყველას ჩაუნერგეს ოსმალეთში გადასახლების ფიქრები. ასეთის ქადაგების წყალობით, ქვეყნაში აირია, ქობულეთი, ბათუმი, აქარა, მაჭახელი, ლივანთ და სხვანი, ხალხმა აღარ იცოდა რა ექნა, აღარ იცოდენ მით

უფრო, რადგანაც გარდასახლების წამქეზებელი შორის ერი-
ისეთი პირიც, როგორც იყო ალი ფაშა თავდგირიძე. მეტად
დიდი დანაშაულობა მიუძღვით ამათ სამშობლო ქვეყნის და
ერის წინაშე, ნამეტურ ქართველ მაჰმადიანებისა.

მოკლე დროის განმავლობაში, ალი ფაშა და მის ამხა-
ნაგების წყალობით, ქართველ მაჰმადიანობა დაღუპვის გზას
დაადგა, ყველა გადასახლებას ფიქრობდა, ცხონებას იქით
ელოდნენ. ამ უბედურს აყრას და ხალხის დაღუპვას იცავდენ
მრავალნი და ერთი მათგანი ალი ფაშა თავდგირიძე. ალი
ფაშას ამხანაგი იყო ყემბერ ალა ტაკიძე, ქამილ ფაშა ხიმ-
შიაშვილი, რომელიც იმ დროს, ოსმალეთში სცხოვრებდა
და ქართველ მაჰმადიანთ გარდასახლებულთათვის საცხოვრე-
ბელ ადგილებს ეძებდა. უხვთოდ აიყარა დიდი ძალი ხალხი
და გადასახლდა ოსმალეთში. ალი ფაშა თავდგირიძესაც ელი-
რსა თავის წადილის შესრულება, მას სულთანს ასეთი ჯილ-
დოსთვის კარგს ულუფას მისცემდა და მეორე დერვიშ ფა-
შის წინაშეც გამართლდებოდა, გამოსჩნდებოდა, რომ მას
დერვიშ ფაშა ტყუილად სწამებდა ლალატს.

ალი ფაშას და მის ამხანაგების წყალობით სამი წლის
განმავლობაში 150 ათასზედ მეტი ქართველ მაჰმადიანები
გადასახლდენ ოსმალეთში. აქ დაკარგეს სამშობლო, სახლი,
კარი, აპყენენ ალი ფაშას და მის ამხანაგებს და წავიდნენ
იქით, საითაც მათ მომავალში დაღუპვა დახვდათ წინ. ამ
მქადაგებელთა მეოხებით დაიცალა მთელი ქობულეთი, მაქა-
ხელი და ნახევარი ლივანა. აქირაც დაიცილებოდა, მაგრამ
აქ ამის წინააღმდეგ იყვნენ ზემოდსახელდებულნი პირნი, მი-
ტომ აქარიდამ ცოტა დაიძრა ხალხი. შესანიშნავი ვაჟაკები
დაგვაკლდნენ ამითი, დიდს ძალი მეოჯახენი გაგვიფუჭდნენ
და დაგვიღუპეს. სულ ვაჟაკობით მომზადებული სამხედრო
გმირები, კარგად გამოწურთვნილნი.

ამაზედ ბევრს არას ვიტყვით, მოვიყვანთ აქ ალი ფაშა
თავდგირიძეს სურათს, როგორც მთავარ მომქმედს პირისას,

ვისის წყალობითაც რამდენიმე ასჯ ათას ქართველ მაჰმადიანმა დაკარგა თავის ქვეყანა და სახლ-კარი, ყველა ეს გადასახლებულნი თუ რა ბრგე, წამოსადეგი და გმირ-ვაჟეკაცები უნდა ყოფილიყვნენ, ამას გამოაჩენს თვით ალი ფაშას გვერდით დახატულ თან ხლებულთ სურათები, რომელთა მსგავსნიტაც გაივსო მთელს ოსმალეთი. მიტომ მოვითავსეთ აქ ესენი. იქ ესენი ჰკარგავენ თავიანთ დედა ენას და ქვეყნის ხსოვნას. ასევე დაკარგეს მრავალთა თვით საქართველოში.

ასე დავეცენით, ასე დავეკინდით და სადღვისოდ გავხდით ცოცხით დასაგველები, ევროპის ერთა შორის, ქართველ მაჰმადიანები ვერ გამოსჩნდებიან ხალხად, ვერც ერად, იგინი იქმნებიან სამწუხარო მოვლენანი, მასთან სამარცხვინონი. ამიტომ ვინატრებთ მალალის კულტურულის განვითარებით ქართველ მაჰმადიან გამცნებას და გაღვიძებას. ჩვენს და მათს სიმკვდრეს და უკულმართობას ხანდისხან მაინც ევლინებოდნენ მკურნალნი და დოსტაქარნი, როგორც ესთქვით, ქართველთ შორის სჩნდებოდნენ თითო ოროლა ისეთი გულ-შემატკივარ პირნიც, რომელნიც ასე დაღუპულ და დაქვეითებულ გადაგვარებულ ერთა შორის ბედავდნენ მგზავრობას და ანუსხვას იმ ადგილების და ქართველ გარემოებათა პირობების რაც კი ოსმალთაგან იქმნა უწყალო დაღუპული.

მოკლეთ უნდა ითქვას, რომ ოსმალეთის მონების წყალობით გაუქმდა ნახევარ საქართველო და მის ერი, მოისპო მასში ყოველივე ქართველთა. რაც კი მოისპო ჩვენთ შორის, მასზედ დრტვინვა და გოდება აღარ გვმართებს, მოვიყვანთ ახლა აქ იმას, თუ ჩვენ დრომდე სადა და რომელ კუთხის შორის შეინარჩუნეს ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული ენა, დღეს ქართველ მაჰმადიანთ შორის სად და რომელ ადგილთა თემზედ ლაპარაკობენ თავიანთ დედა ქართულ ენაზედ. უეჭველია აქ ეს თავის სისრულით არ გვექნება ანუსხული, რადგანაც მე ვერ შევიძელ მთელს მუსულმან საქართველოში მგზავრობა. დღემდეც ოსმალთს ხელოში ბევრი ადგილებია

საქართველოსი დაშთენილი, სადაც ქართველთ ზოგ ალაგას ქართული ენა არ დავიწყებიათ და დღემდეც ამ ენით ლაპარაკობენ. ზოგ ალაგას კი დაკარგეს. აქ ჩვენ მოგვყავს იმ სოფლებთა ცნობები, საითკენაც ჩვენც ვიმგზავრედ.

ქობულეთის სოფლები კახაბრამდე.

სოფ. ქაქუთი, ლელვა, წყავრუკა, სკურე, ჩეხედენი, აქყვისთავი, ზენეთი, ალამბარი, გვარა, ხუცუბანი, ძველქობულეთი, კონდიდი, კოხი, კვირიკე, დაგვა, სამება, ქახათი, კეჭიეთი, ვარჯანული, ტყე მაკრაკი, ცხემუანი, კობალაური, ზარა-ბოსელი, დიდ-ვაკე, ზემო ხინო, ჩაქვა, ხალა, ჩაქვისთავი, გოგაძნეები, მახინჯაური, ორთობათუმი, ყოროლისთავი, აგარა, ახალშენი, ხალვაშენები და ბევრიც სხვა წვრილ სოფლებს, რომელთაც თავთავიანთი სახელი აქვსთ, მასში მცხოვრებთ რიცხვი კი მცირეა, ზოგში ხუთთ კომლია, ზოგში მეტი, ზოგს ნაკლები. ყოველს შემთხვევაში უნდა ითქვას, რომ ქობულეთიდან დაწყობილი, ანუ ჩვენის ძველის სამზღვრიდამ ბათუმამდის მჭიდროთ მოფენილ და დასახლებულ ქართველ ტომთა რიცხვით არის საესე. ამ კუთხეში ყველგან საერთოდ, ქართველ მაჰმადიანთ შორის სუფევს ქართული ენა.

ქობულეთს იქით, ანუ ბათუმის უახლოეს სოფლებიდან ჩვენ დავიწყებთ აქარის სოფლების ანუსხვით და ბათუმის ირგვლივ მდებარე სოფლებსაც მას დაუკავშირებთ, ვინაიდგან ბათუმის იქიდან, ანუ კახაბერის უახლოესიდან აქარა იწყება. ამიტომ ჩვენც აქარის სოფლებს მოვიყვანთ.

ზედა აქარის სოფლები.

დანდალო, ჯალაბაშვილები, გოგიაური, ზაქარიძეები, არსანაული, გორგისეული, კოკიტაური, გელიაშვილები, აბუ-ჩაშვილები, გეგელიძე, კიკაშვილები, ვანაძეები, ბალაძე, ცხოვრისი, აბუკეთი, კანტაური, ტბეთა, ნამანები, კვაშტა, ვაიო, აქუცა, მერისი, კუჭური, კაპარტყე, სიხლაძე, ჩეშიშოლოები, ალიოღლები, გოგონიძე, ალიქოღლები, მეძიბნა, აგოთა,

სილიბაური, გარეტყე, სამზიარი, ნამონასტრევი, ორცვა, კაკაოლლი, ძენწმანი, კორომხეთი, ორთა ხოხნა, დერეხოხნა, (32 კ.) ლოლაძენი (25 კ.), შოთიძე, ახო, გობურნეთი, ვარჯანისი, კვერისი, წონიარისი, სვანიური, ქინძაკარა, ზზუ-ზზო, ზვარა, ზესოფელი, გულეზი, სალორეთი, ზედა მახუნ-ცეთი, ქვედა მახუნცეთი, კვირიტაული, ბაბუჩაშვილები (20 კ.), ბელტური, დოლოგანი, საფარა, ქინკთხევი (35 კ.), კაპნისთავი, კიბე, ერგე, მიკიტაური, ხელვაჩაური, შარაბიძე (15 კ.), თოფალაშვილები (17 კ.), ურეყი, დედაბერა, გონიო, სიმონეთი, მახო, თხილნარი, ყარა შარვალი, ყომბოლო, წითელი მიწა და სხვაც წვრილი სოფლები.

ქვედა აჭარა, (ანუ ზეგანი)

ბაკო, თხილვანა, სკვანა, ხეხაძირი, ორთახევი, კალოთა, ფუშრუკაული, რაქვთა, ვერნებო, მალლაკური, კვატია, წაბლანა, ფორჩხა, გორგაული, ქერი, ყანჩაური, ძმაგულა, ბახმარო, ფურტიო, მქედლოური, თათერული, ბუთურაული, ნენია, გუნდარა, ორთახევი, ოქროპარულა, დაბა ძველი, ბერსენაული, ყაიბაში, კოლოჩნარი, გორხანაული, კებული, ვახტანგისძენი (10 კ.), სამოელეთი, მოფრინაძე (20 კ.), დაკლაკიძე, ცინარიძე (25 კ.), ჯაბანიძე (20 კ.), ქიქინიძე (20 კ.), ლომიჩაური (24 კ.), გოგინაური, კვინიხიძე (20 კ.), კარპეტი (25 კ.), მაწყვლთა, ჯუმბუშაური, ოლდაური, პაპაშვილები (15 კ.), მალლაკიძე (20 კ.), კობოლთა, ქუთათური, დარჩიძეები (40 კ.), წყაროთა, შუბაანი, ლომაშეთი, აგარა, საციხური, სამახრეო, ვანაძეები (10 კ.), მეკერიძე (7 კ.), ვაშაყა (8 კ.), მიმითა, დავლა (6 კ.), ყალმე, მერვაძე (20 კ.), წინკარა (25 კ.), სტეფანეშვილები (30 კ.), ტურაძე (15 კ.), ირემაძე (20 კ.), შავაძე (20 კ.), ხოსიაშვილები (13 კ.), გეზაძე (13 კ.), ყადიოლები (13 კ.), ელეღეიძე (7 კ.), დიკვნიანი (7 კ.), დუაძე (15 კ.), ჯირკვა, უჩხო, გადასახვევი, ოქროაშვილები (10 კ.), ხულო, ქედელეები (30 კ.), იაკობიძე (15 კ.), ლორჯოჭი, უსტა (20 კ.), პაქსაძე (15 კ.), კორ-

ტოხა, მანიაკეთი, დიოგნისი, ტაბახმელა, ბოჯაური, ბელლეთი, ზევანი, დანისპარულა, ტაკიძე (10 კ.), ახალდაბა, ცხემლისი, საბულაშვილები (15 კ.), ჟანივრი, წინსაურვი, ნალვარევი, ზრილი, ცეკვა, ვარჯანული, წყურია, ქოლა, ზემოხევი, ბართაული, გომართელი (15 კ.), ვანეთი, ჩანჩხარო, ნიგაზეული, ჩაო, თავო, მელაძე 20 კ. აბულა და სხვანი.

მურღულის ხეობის

ტრაპენი, არხვა, ქვანა, ქამილეთი, პუჭურეთი, ერგვანა, კორიდეთი, ოსმალა, დაგავა, მეზერე, ადუჩა, ძანცულა, ერგვანა, ისხევი, კაპარქეთი, გურბინი, ბაგა, ქულა, ჩხალეთი, გოგილეთი, ბაშქორი, ფორსეთი, ქალათი, გომჩირეთი, ურძუმა, ავალა, ნალვარევი, კველი, ზედა აქურა, პოტოქური, ორჯი, სიდირეთი, დილარგეთი და სხვანი.

მაჭახლის სოფლები.

გვარა, ქედ-ქედი, ქანური, აქარის აღმართი, ცხემლანა, ჩუკუნეთი, ხერთვისი, პატარა ხერთვისი, მინდიეთი, აგარა, ვერფატი, ქვაბის თავი, ზედა ვაკე, გორგაძეთი, საფუტკრეთი, სინდიეთი, მაჭახლის პირი, კირნათი, მალლაკონი, ქალა ხმელა, უჩხითი, მილისი, ძნელიეთი, ბაზარეთი, კახიეთი, ნაქალაქევი, ოჯიბაური, გომბარეთი, კეფერეთი, ხანკილეთი, კირკიტეთი, საყანური, გვიანეთი და სხვანი.

ლივანის სოფლები.

ბაგინი, დევესქელი, ცანათისი, ოხორჯინი, ვალაშია, შუახევი, ბანაკა, სამახრეო, არვეთი, ნიგია, ებრიკა, მამაწმინდა, ღნია, ადაგული, პეტრული, კვარცხანა, სინქოთი, არხვა, დამპალა, ორჯი, ავანა, თხილაძვა, კასტალა, წითურეთი, ფორჩხა, ქელასყური, არჩუეთი, ჭკადუეთი, კინწყურეთი, ცოცხება, ზედუბანი, მურკეთი, შუბაანი, ნადარბაზევი, ბურდუხეთი, საბაური, გორგაული, ეტამი, ხინწყარა, ოლდაური, ჯონკურეთი და სხვანი მრავალნი წვრილი სოფლები, სადაც სულ ქართული ენა არსებობს.

ახალციხის და ახალქალაქის ანუ შესხეთ-ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანებზედ ჩვენ მწუხარებით ვართ ავისილი. ორის მაზრის ქართველ მაჰმადიანთ შორის უმეტეს ნაწილში დაკა-

რგულია ქართული ენა, მცირე ნაწილშია ეს დაშთენილი და სადაც აქვს დაშთენილი, იქაც იკარგება, იქაც ეღება ბოლო მას. უკუღმართობას აქ დიდათ აქვს ფესვი გამაგრებული, ქართულის მკოდნენი თუ არა მკოდნენი საშინელ ფანატიკები არიან, ქართულს ენაზე ხმას, კრინტს არ იღებენ, ყველგან დავიწყების ნატვრა აქვს განღვიძებული. მიზეზები ასეთის უკუღმართობის გახლდათ ის, რომ ოსმალოს სასულიერო წოდება ამ შუაგულ ადგილთა ქართველ მაჰმადიანებს მეტის გაფაციცებით ადევნებდა თვალყურს. მათში მკაცრად ნერგავდა ფანატიკობის სისასტიკეს, ქართული ენის გმობას, დავიწყებას. ვინ იცის, იქნება შემდეგ ეს ასე არ იქმნეს, ქართველთ შორის ქართულმა ენამ გაიხმაუროს, — შეიძლება, ხოლო დღეს კი ეს ასე არ არის და თვით შუაგულ ქართლის მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანები მკაცრად მოიძულებენ ქართულ ენას.

მწუხარებით უნდა აინიშნოს ის გარემოებაც, რომ დღემდე ჩვენ არა გვაქვს თუნდ მცირე რუქა ოსმალოს საქართველოსი, არც ის ვიცით, თუ ოსმალოს ხელში რა ზომის ადგილებიზ კიდევ დაშთენილი, არც ის თუ დღემდე სად და რომელ კუთხეებშია იქ ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა შენახული. საჭირო კია ჩვენთვის, რომ იგი ანუსხული გვექმნეს. სამწუხაროდ ამ გარემოებას არც ოსმალთა საეთნოგრაფიო მწერლებმა მოაქციეს ყურადღება, ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ მათ სულ არაფერი აქვსთ ნაწერი. მათში ოსმალოს საქართველო და ქართველ მაჰმადიანები სულ უცნობნი არიან, დღემდე კი არაფერი აქვსთ ნაწერ ნაბეჭდი, შეიძლება შემდეგ ექმნესთ. დღემდე ოსმალეთი მათ იცნობდა, როგორც გორჯებს და გურჯისტანს, მასთან ხარჯის მძღველს და კარგს მეომრებს, ამის მეტი არა იციან-რა.

ამიტომ ისევ ქართველებს გხვდათ წილად ჩვენის დაკარგულის სამშობლო ქვეყნის ანუსხვა და ჩვენ ძმათა ქართველ მაჰმადიანთ გაცნობა. ამიტომ ეს მოკლე, სადათ დაწერილი დავბეჭდეთ, რათა ქართველმა საზოგადოების უმრავლესობამ მცირედ მაინც შეიგნოს ამ ვრცელის კუთხის და ერის შესახებ რამე ცნობები.

947.922

4551

ქართველ მაჰმადიანთათვის მომზადებულია
შემდეგი წიგნები:

- 1, მუსულმან ქართველთ საქართველო.
- 2, ქართველების გამაჰმადიანება 1640 წლიდან.
- 3, მესხეთ-ჯავახეთის გამაჰმადიანება.
- 4, მოკლე ისტორია ოსმალთს საქართველოში 1627 წლიდან.
- 5, აქმედ ფაშა ხიმშიაშვილი და სამცხის ავტონომია 1827 წ.
- 6, ქართველ მაჰმადიანთ გვარის ფაშები 1629 წლიდან.
- 7, საფარ ფაშა ჯაყელი, როგორც პირველ გამაჰმადიანებელი.
- 8, ალი ფაშა თავდგირიძე და მათი ვეერის ლალატი.
- 9, ქართველ მაჰმადიანები და საქართველოს პატივის მცემელნი.
- 10, სასულიერო წოდება ქართველ მაჰმადიანთა 1630 წ.
- 11, მედრესე და მექთეები ქართველ მაჰმადიანთა 1840 წლიდან.
- 12, ქურჯისტანის ჯალი და მრაველ ცოლიანობა მათში
- 13, რა ენით უნდა განათლდენ ქართველ მაჰმადიანთ ძენი.
- 14, თამარ დედოფალი და მასზედ დარჩენილი ამბები მათში.
- 15, ლაზისტანი და ქანეთი. საზღვრები, ხალხი და ენა.
- 16, ერუშეთის (არტაანი — ეხლა არდაგანი) გათათრება.
- 17, შავშეთი და იმერხევი და ქართული ენის რითარება.
- 18, ცრუ მორწმუნობა ქართველ მაჰმადიანთ და მათი ცხოვრების იარეში.
- 19, ბათუმის დაარსების ისტორია და სხვა ქალაქები.
- 20, კინტრიშის ხეობა და ქართველ მაჰმადიანები.
- 21, მურღულის ხეობა და ძველი მადნები.
- 22, ზეგანი და ქართველ მაჰმადიანები.
- 23, აქარა, აღწერა სოფლების და ხალხის.
- 24, მეჰაჯირი, ანუ ქართველ მაჰმადიანთ გარდასახლება.
- 25, მაკახელი, ქართველები და მაკახლური იარადის კეთება.
- 26, ლივანა, ანუ მთელი ლივანის ხევი, ესე იგი კოროხის ხეობა.
- 27, ფუხარა, ანუ ხელმოკლენი ქართველ მაჰმადიანთა.
- 28, ხელოსნობა, მუშაობა, ვაკრობა და რეურნობა მათში.
- 29, გემების, ნავების კეთება და ზღვაოსნობა მათში.
- 30, დღეინდელი რიცხვი ქართველ მაჰმადიანთა მუსულმანთ საქართველოში.